

Højmiddelalderens danske godssystem set i europæisk sammenhæng

af Erik Ulsig

Det godssystem med bryder, landboer og gårdsæder, som træder frem i det danske kildemateriale i det 13.-14. århundrede, brød i slutningen af det sidste sammen og blev erstattet af eller omformet til det bondebrugssystem, som har kendetegnet landet indtil nutiden.¹ Denne proces foregik i en tid, hvor Danmark og Europa prægedes af den senmiddelalderlige befolknings-, agrar- og godsejerkrise med ødegårde, landgildefald, prisfald på korn etc. Det har været naturligt for danske historieforskere at forstå ændringerne i godssystemet i sammenhæng med, ja som forårsaget af krisen. Spørgsmålet er imidlertid, om disse ændringer ikke ville være kommet i alle tilfælde, med andre ord, om krisen blot blev den udløsende faktor? For at perspektivere og bedre forstå det danske godssystem og dets afvikling skal jeg her, om end meget oversigtsmæssigt, se på forholdene i en række andre lande.

Det danske godssystem

Det karakteristiske danske godssystem i det 13. og det meste af det 14. århundrede har sin mest omfattende kilde i Roskildebispens jordebog fra 1370, dvs. fra dets slutfase.² Et par eksempler fra denne vil vise strukturen. Først Bråde len (Holsteinborg):

Bråde len

Bråde 2 bol jord. En hovedgård giver 10 pund korn og har 6 gårdsæder.

Snedinge 2 bol jord. En hovedgård har 1 bol jord og 5 gårdsæder, mens det andet bol er fordelt på 7 gårde.

Stubberup 1 gård med 8 ørtug jord, som nu giver 3½ pund korn.

I Sibberup 1 brydegård på 7 øre jord, som giver 6 pund korn og har 3 gårdsæder.

Venslev 4½ bol og 2½ ørtug jord. En brydegård giver 12 pund korn og har 4 gårdsæder. Den 2. gård giver 5 pund korn og har 1 gårdsæde. Den 3. 4. og 5. gård giver hver 5 pund korn.

Erik Ulsig (f. 1928), dr. phil., professor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet (emeritus). Har forsket i forskellige områder af Danmarks historie i middelalderen med hovedvægt på agrarhistorien. Har inden for dette emne skrevet disputatsen *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, 1968, samt en lang række afhandlinger, bl.a. "Landboer og bryder, skat og landgilde", *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, red. Karsten Fledelius m.fl., 1981, og "Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 1991.

8 landboer, som hver giver 1 pund korn.

Syllinge 1 øre jord.

Rude 12 øre og 7 ørtug jord. En brydegård giver 6 pund korn og har 3 gårdsæder. Den 2. og 3. gård giver hver 3½ pund korn.

Stærrede 7 øre jord. En brydegård giver 4½ pund korn og har 1 gårdsæde. En anden gård giver 4 pund korn.

Olstrup ½ bol jord. En brydegård giver 4 pund korn og har 1 gårdsæde.

Til sidst anføres lidt gods i fire byer og på Glænø, som ikke skal medtages her.

Som det vil ses, oplyser jordebogen såvel jordvurderingen (1 bol = 8 øre = 24 ørtug jord) som landgilden (1 pund = 4 tønder korn) og antallet af gårdsæder, dvs. husmænd. Lenshovedgården havde den højeste vurdering, men jordvurderingen var i 1370 et par hundrede år gammel, mens landgilden afspejlede gårdenes aktuelle ydeevne. Spredningen i gårdstørrelse var voldsom, brydegården i Venslev var 12 gange så stor som landbogårdene sammesteds, gården i Snedinge 7 gange så stor. Gårdstørrelserne kan sammenlignes med senere tiders mere velkendte gårde. Landbogårdene med en ydelse på 4 tønder korn svarer i princippet til samme antal tønder hartkorn i matriklerne fra 1660'erne og 1680'erne,³ i praksis dog højt regnet til 3 tønder htk. Der var således tale om smågårde. Til gengæld ses det, at brydegårdene på 3½-6 pund korn (14-24 tønder) svarer

til 10-18 tønder htk. senerehen, dvs. særdeles velvoksne bøndergårde. Disse gårde har behøvet megen arbejdskraft, som bl.a. har været leveret af gårdsæderne, der jo anføres som hørende til de største af gårdene.

Det andet eksempel er *Slagslunde* i Nordsjælland. Lenet bestod af en stor hovedgård i Slagslunde med 10 fjerding jord plus ornumjord af tilsvarende omfang, i alt med en udsæd på 52 pund, dvs. 208 tønder. Gården havde 12 gårdsæder "som arbejder til gården". Der var 10 landboer, hver med 1 fjerding jord og en landgilde på 20 grot, et pengebeløb, som på det tidspunkt har svaret til ca. 1½ pund korn. I nabobyen Jørlunde hørte 3 brydegårde á ½ bol jord til fogediet. Slagslunde by og gård var i 1688 på 122 tønder htk., hvorfor hovedgården i 1370 har haft en størrelse som en solid hovedgård i nyere tid.

Slagslundegodset i 1370 lignede umiddelbart det 17. århundredes godser, men med den vigtige fravigelse, at hovedgården blev drevet ved hjælp af gårdsæderne, ikke ved hoveri af bønderne. Selv om sporene i dansk landbrugshistorie er lange, skal man derimod lede efter steder i det 17. århundrede, hvor forholdene minder om brydegårdsdriften i 1370. Men de findes. I Smørum herred (det nuværende excl. Værløse) var den gennemsnitlige bondegårdsstørrelse i 1688 på 11,7 tønder htk. og knap 40 tønder land ager.

At man kan finde nogle ligheder mellem 1370 og det 17. århundredes Sjælland, er imidlertid en detalje i et forskelligt helhedsbillede. C.A. Christensen publicerede i 1964 en sammenlignende statistik.^{3a} Roskildebispens havde i 1370 105 gårde på 20 ørtug jord eller mere, de udgjorde 6,6% af hans gårdtal, men dyrkede 34% af jorden. For Sjælland som helhed i 1688 udgjorde de store gårde på 20 tønner htk. eller mere blot 1,4% af gårdtallet og dyrkede 10% af jorden. Stordriften på Roskildebispens gods i 1370 lå altså på et helt andet niveau, end Danmark har kendt det sidenhen. Omvendt var der langt flere småbrug i 1370, 43,5% af gårdene var blot på 1-4 ørtug jord imod 22% i 1688 på 1-4 tønner htk.

Stordriftssystemet var temmelig udbredt i Danmark i det 13.-14. århundrede på kirke- og adelsgoods. Det dominerede givetvis på Sjælland, men kendes også i Skåne og Jylland, såvel på Århuskannikernes gods ca. 1315 som på adelsgoods i Thy i 1367. Om det dominerede i Jylland for slet ikke at tale om skånske skovegne, er tvivlsomt, men den problematik skal ikke tages op her. Det afgørende her er, at der i Danmark fandtes et stordriftssystem, som havde en hel del til fælles med det klassiske vesteuropæiske.

Den jyske og skånske udgave af systemet afveg fra den sjællandske ved, at gårdsæderne manglede. I

deres rolle fungerede små landbogårde; i adkomstbreve anføres de typisk som hørende til, liggende til en gård. Fra Århuskapitlets gods kendes størrelsen af disse.⁴ Landboerne i Hinnerup såede årligt lidt over 5 tønner, brydegården hele 72 tønner, og i Kasted var udsæden formentlig henholdsvis 4^{1/2} og 49^{1/2} tønne. I Skæring var jordfordelingen på Øm klosters gods, helt enestående, endnu bevaret i 1683, så det kan ses, at de forhenværende landbogårde var på 10 tønner land.⁵ Med det tovangsbrug, som brugtes på Århuseggen i 1315, må de dengang have sået 5 tønner korn, altså det samme som kapitelsjordebogen fortæller om Hinnerup og Kasted. Der findes også eksempler på, at sjællandske landboer i adkomstbreve opfattes som tilhørende til en større gård, til eksempel et brev fra 1311: "Et bol jord, hvorpå der bor to bryder, med virning og bygninger, landboer og gårdsæder". De sjællandske landbogårde var også oftest på størrelse med de jyske, i Roskildebispens jordebog typisk på 1 øre jord = ca. 12 tønner land.

At gårdsæder og landboer lå til eller hørte til de store gårde, betød, at de leverede arbejdskraft til disse. De enorme størrelsesforskelle mellem brugstyperne gør det i øvrigt klart, at småbrugenes raison d'être i godssystemet var at levere arbejdskraft. Århuskannikernes jordebog og enkelte diplomer oplyser om landboernes forpligtelser. De ydede et beskedent

hoveri, som varierede mellem 2 og 8 dage om året, desuden gav de lidt penge og et par høns eller, som i Mårup i Thy i 1367, 4 gæs og 4 høns. Århuskapitlets sjællandske gårdsæder eller landboer, begge betegnelser bruges om disse meget små bondebrug med en årlig udsæd på knap 4 tønder, ydede 18-19 dage om året, først og fremmest i høsttiden. Roskildebispens jordebog specificerer vist kun to steder gårdsædernes hoveri, i Arløsetorp, hvor de gav 24 dages hø- og kornhøstarbejde, og i Ballerup, hvor det fortælles, at de havde agre og enge af hovedgården, hvorfor de arbejdede 4 dage hver uge i høsten og bagefter tærskede korn. I Tølløse gav gårdsæderne, som hver havde $\frac{1}{2}$ øre jord, ud over en uspecificeret mængde arbejde 2 høns og 1 sterling. Om landboers hoveri er der flere specificerede og ingen uspecificerede oplysninger i Roskildebispens jordebog, hvilket kan fortolkes derhen, at de sjællandske landboer normalt ikke ydede hoveri. Til Rollerup hovedgård gav 24 gårde, hver på 1 fjerding jord, 4 dage om ugen under høsten, 2 dage i høhøsten og 3 dages pløjning (på et år?), men deres andre afgifter var nærmest symbolske, hver mand 10 sterling, 1 gås og 1 høne. Der var ingen gårdsæder ved Rollerup, og øjensynlig fungerede de 14 gårde i enhver henseende som sådanne, bortset fra at de også tog sig af pløjearbejde, noget gårdsæder ikke magtede. I Strø var der heller ingen gård- sæder, men landboerne ydede hoveri

og de næsten symbolske gårdsædeaf- gifter i penge, havre og høns.

Det er muligt, at mange af Roskilde- bispens store gårde har kunnet drive ved hjælp af hans mange gårdsæ- der med det i jordebogen opførte hoveri. Men det er sikkert, at de få dages hoveri, de jyske landboer leve- rede, overhovedet ikke forslog til at drive de store gårde. Det må være sket ved lønarbejde, enten med de samme landboer, ved folkehold eller løsarbejdere eller ved en kombination af disse muligheder. At landboerne skaffede sig indtægter ved siden af, hvad deres jord gav, er en rimelig antagelse. De må have haft tid dertil, og deres gårde var næppe subsistens- brug, som kunne underholde en fami- lie, selv om at de var meget lidt be- lastet af afgifter. For de sjællandske gårdsæder har det været uomgænge- ligt nødvendigt med alternative ind- tægter, mange af dem havde forment- lig ikke anden jord end den, deres hytte stod på, og i hvert fald ikke nogen lod i bymarken, kun et par agre fra den gård de hørte under.

Ét hovedtræk ved de danske bønders stilling i godssystemet fremgår ikke af jordebøgerne, fæstekontraktens indgåelse og ophævelse. I 1376 ind- skærpedes det i kong Olufs hånd- fæstning, at bryder og landboer, som ville fraflytte deres gårde, skulle sige op i overensstemmelse med landets love, fyldestgøre deres forpligtelser og frit drage bort i overensstemmelse

med lovene. Bestemmelsen var givetvis forårsaget af, at godsejerne havde søgt at holde på deres bønder på grund af folkemanglen efter pesten. Lovene var landskabslovene fra 1. halvdel af det 13. århundrede. Ifølge disse var landboforholdet et frit kontraktforhold, et etårigt lejeforhold til jord. Jordejeren var, med Anders Sunesens ord, udlejer, landboen lejer. Brydeforholdet var et lidt andet, i Skånske Lov hedder det om landboen "fæster en mand en gård", men om bryden "fæster en mand sig til bryde". Der var tale om et tjenesteforhold, jordejeren var brydens husbond, hos Anders Sunesen dominus. Imidlertid er der ingen grund til at mene andet, end at brydeforholdet var frit opsigeligt, ligesom tyendes tjenesteforhold i senmiddelalderen var halv- eller helårligt. At godsejeren frit ind- og afsatte sine bønder, ses i de mange pantebreve, hvor det i løbet af det 14. århundrede blev betonet, at panthaveren havde fuldmagt til på pantegodset "familias instituendi et destituendi".

Dansk historieforskning fremhævede tidligere med glæde den fri opsigelighed som et vidnesbyrd om dansk bondefrihed. Poul Johs. Jørgensen bemærkede dog, at så frie kontraktforhold ikke kunne være meget ældre end lovenes tid.⁶ I 1964 gjorde C.A. Christensen med rette opmærksom på, at hvis der var potentielle fæstere nok, så var det fri kontraktforhold til fordel for godsejerne.⁷ I det hele taget

må det siges, at godssystemet ser aldeles godsejerstyret ud. Den skarpe forskel mellem de tre brugstyper kan ikke være et resultat af, at bønderne ved arv og køb bestemte gårdstørrelsen, således som de i vidt omfang gjorde det så mange andre steder i Europa, og som f.eks. selvejerbønderne gjorde det på Bornholm, hvad ærkebispens brokkede sig over i 1499. I enkelte tilfælde kan vi direkte iagttage godsejernes reguleringer. Starreklinte var i 1315 en uregelmæssig by med flere ejere, peu á peu erhvervede Roskildebispens al jorden, byen blev omvurderet og reguleret, og i 1370 var der så 1 gård med 6 øre jord og 6 gårde á 1 øre jord.

Det er et forståeligt og oplivende træk, at administrationen til gengæld ikke altid havde styr på tingene. Én ting er, at danske godsejere i middelalder og renæssance altid måtte affinde sig med, at pengeafgifter med tiden forringedes, men interessant er det, når jordebogsforfatterne noterer, at de ikke kan komme igennem over for bønderne. I 1315 havde Århuskaptlet 2 bol jord i Tilst under to bryder, som skulle give 18 øre korn plus småredsel, og 1½ bol jord "fordelt på forskellige lejere på unyttig vis", som skulle give 2 mark 6 øre penge og 4 ørtug korn (tilsammen lidt over 2 øre korn!). Roskildebispens skrivere måtte i 1370 notere oplysninger som "der mangler en øre jord som er blandt bønderne" (s. 43), "således mangler der et halvt bol - - som bønderne har

tilranet sig” (s. 85) og “der mangler 3 fjerding jord som bønderne holder tilbage” (s. 25).

Godssystemets krise og sammenbrud

Roskildebispens jordebog viser flere tegn på, at godssystemet omkring 1370 var under pres. Der var mange øde gårdsædestavne, og formentlig langt flere end jordebogen oplyser, fordi flere af forfatterne ikke har fundet det umagen værd at nævne dem. Den bedste kontrol på, hvad der var sket, leveres af Bråde len, idet skriveren her konsekvent også oplyser, hvordan forholdene var i gamle dage ifølge Træbogen, som af C.A. Christensen er dateret til 1290. I Bråde havde hovedgården i 1370 6 gårdsæder, men der havde været 4 landboer og 4 gårdsæder. I Snedinge var tallet på landboer faldet fra 9 til 7, i Siberup tallet på gårdsæder fra 5 til 3. I Venslev havde brydegården 4 af 7 gårdsæder tilbage, mens landbotallet var dalet fra 13 til 8. I Rude var der 3 gårdsæder imod forhen 6 og i Stærrede 1 imod 4. Sammenlagt var antallet af småbrug svundet ind fra 52 til 32. Det må have knebet med arbejdskraften til de store gårde i 1370. Kun i Københavns nærmeste omegn lå imidlertid egentlige gårde øde, selvfølgelig fordi byen her trak arbejdskraften til sig.

Jordebogen har et par vidnesbyrd om, at godsledelsen har forsøgt at lokke gårdsæder til at blive i deres

landsby. I Hørve og Bjergesø (Ods hd.) fortælles det om gårdsæderne, at “de tidligere havde ligget til brydegårdene”, men nu havde fået jord fra dem. Brydernes landgilde var derfor nedsat og de tidligere gårdsæder sat for kornlandgilde. To gårdsæder havde beholdt deres gamle status.

Sådan var situationen altså i 1370. Omkring 1400 var ødelægningen mange steder voldsom. Da dronning Margrete overtog fallitboet efter den himmerlandske herremand Anders Glob, hørte til Brøndum hovedgård 10 bygte og 34 øde gårde. Det var selvfølgelig et særtilfælde, men C.A. Christensen har optalt, at 26% af de gårde, som handledes i tiden 1401-1420, var øde.⁸ Dette tal angiver ikke den danske ødegårdsprocent, idet øde gårde naturligvis nemmest kom i handelen, men det markerer tidspunktet for ødegårdskrisens kulmination. Desværre har C.A. Christensen ikke oplyst noget om den geografiske fordeling, men der var i hvert fald også adskillige ødegårde på Sjællands gode jord.

Det gamle godssystem overlevede ikke ødegårdskrisen. Gårdsæder forsvandt, små landbogårde blev lagt sammen, store brydegårde delt og mange hovedgårde nedlagt og udstykket. Det var en proces, som strakte sig over lang tid, men reelt var godssystemet allerede brudt sammen omkring 1400.

De øde gårdsæder i 1370 og de mange øde gårde omkring 1400 markerer to hovedstadier i ødelægningen. Det turde være evident, at folkemangel spillede en hovedrolle, det handler om tiden efter den Sorte Død og de påfølgende epidemier i 1360 og 1368-69, som vi ved ramte Danmark, og hvis kolossale virkning på folketallet er dokumenteret for England og en række andre områder.⁹ Det kan lade sig gøre at følge faserne i den danske ødelægning lidt nøjere. Nogle ødegårde findes der til alle tider, men i 1360'erne viser brevmaterialet en mindre stigning, i 1370'erne en stærkere. I Roskildebispens jordebog er der en del ødegods på krongodset i Ods hd., som bispen havde i pant. Dette afsnit af jordebogen er tidligst fra 1375, men snarest efter 1382.¹⁰ I slutningen af 1370'erne møder man i nogle pantsættelsesbreve på jord en ejendommelig formulering, N.N. overdrager det og det gods, bebygget såvel som øde, eller et krav om, at godset skal være bebygget og beboet. Ved pantsættelsen af det store fynske gods Lykkesholm i 1380 hedder det "med alle dets tilliggender, nemlig bebygget og øde gods, agre, enge, skove, græsgange, fiskevande, rørligt og urørligt, vådt og tørt og fuldt og helt". Den gamle pertinensformel i breve om jordhandeler havde herved fået en moderniserende tilføjelse, og omkring 1400 var det næsten blevet standard i skødebreve, at pertinensformlen medtog udtrykket "øde og bygt". Der var således blevet to slags

ejendom, jord med bønder og jord uden bønder. Men det tidligere nævnte Brøndumgods var et særtilfælde, for her anførte dronningens skrivere i et notat explicit om hver eneste gård, om den var øde eller bygt: "I Brøndum 3 bygte gårde, hvori der bor N. Mogensen, Mikkel Bundsen og Mikkel Grandsen, hver af dem med 1 øre korn. Sammesteds 7 øde gårde".

Fra en særlig type adkomstbreve, lejebreve på jord, kastes der også lidt lys over ødelægningsprocessen.¹¹ Forpagtningsbreve er ikke den type, som normalt vil blive arkiveret for en sen eftertid, men fra nogle sjællandske klostre er der bevaret en påfaldende mængde fra 1370'erne og fremover, hvorved adelsmænd overtog fæstegods. Nogle af lejebrevene fungerer som genopførelseskontrakter. Tydelig er aftalen mellem St. Clara kloster i Roskilde og drosten Henning Podebusk 7/3 1380. Det første år skulle han i lejeafgift give 6 pund korn, en afgift, som så skulle stige år for år for efter 6 år at nå 18 pund. Bygninger, som drosten måtte forbedre godset med, skulle tilfalde nonnerne frit. Tilsvarende lejede en anden magnat, Folmer Jacobsen Lunge, 3/4 1384 fire små torper, "som ikke er bygt", de tre første år uden afgift, derefter imod en leje, som fælles venner skulle fastsætte. Først efter de 13 år skulle han give markedslejen.

De breve, som explicit er formuleret som genopførelsesaftaler, er få, et fra

1354, et muligt fra 1377, men ellers fra 1379, 1380, 1384, 1387, 1391, 1391, 1395, 1404 og 1407. Men sammen med ødegårdene udpeger lejevarene slutningen af 1370'erne som det tidspunkt, hvor problemerne var ved at vokse en del godsejere over hovedet.

Der skete et sine steder meget kraftigt fald i landgilden, jordrenten, i senmiddelalderen. Det har været opfattet som et decideret krisetegn, siden C.A. Christensen i 1931 udgav sin berømte afhandling om landgildens fald,¹² og det må da også opfattes som en effekt af, at manglen på bønder pressede godsejerne til ned sættelser. Det har imidlertid vist sig langt vanskeligere at datere udviklingen, end man først troede. De sjællandske jordpriser faldt kraftigt omkring 1330 eller 1340, men det afspejler næppe et egentligt landgildefald, som C.A. Christensen antog, men tidens politiske uro, plyndringer og skatteplyndring. Når der nævnes ødegods i Valdemar Atterdags tid, er det ildsvåde, udplyndring og krig, der henvises til. I Roskildebispens jordebog 1370 er der eksempler på landgildenedgang og andre, hvor det kan formodes at være sket, men normalt var den formentlig uændret.¹³ I Jylland, hvor faldet vist blev kraftigst, ser det ud, som om landgilden lidt ind i det 15. århundrede var nået ned på det niveau, den holdt siden, men på Sjælland blev der tale om en meget langvarig proces. Alt i alt må

man sige, at landgildefaldet var en langvarig og disparat affære, og det kan fastslås, at der ikke skete et generelt fald hurtigt efter den Sorte Død.

Ødegårdene er den faktor, som i Danmark så temmelig direkte afspejler det befolkningsfald, som den Sorte Død og de påfølgende pestepidemier medførte. At virkningerne først for alvor viste sig i 1370'erne, stemmer med, hvad der kan iagttages for England. Her viser kildematerialet en voldsom pestdødelighed i 1348-49, formentlig omkring 40% af befolkningen, og en kraftig dødelighed i de følgende epidemier, således at befolkningstallet omkring 1400 må antages at være halveret i forhold til førpestniveauet. De mange økonomiske data, som kan etableres, viser imidlertid ingen opsigtsvækkende effekter af de første epidemier. Både priser, kornpriserne mest, og lønninger steg stærkt efter den Sorte Død, men der skete ingen væsentlig indbyrdes forrykning. Ifølge D.L. Farmers tal lå lønningerne og prisen på en "shopping basket", bestående af byg, ærter, uld og salt i passende mængde, i 1360'erne 33 og 34% over niveauet i perioden 1340-46. Dog lå kornpriserne 42% højere. I begge pristal for 1360'erne har jeg her udeladt året 1369, som både var pestår og dårligt høstår med fordoblede kornpriser. Efter 1375 faldt priserne, kornprisen især. Gennemsnitsprisen for en "shopping basket" 1376-95 nåede

næsten ned på førpestniveauet, mens lønningerne stadig steg, så de nu lå 45% højere end i årene 1340-46.¹⁴

Det engelske godssystem var et stordriftssystem, dog under langsom afvikling fra engang i anden halvdel af det 13. århundrede.¹⁵ Situationen efter den Sorte Død fremmede ikke afviklingen, kornpriserne steg mere end lønningerne, så hovedgårdsdriften fungerede fint. Men efter 1375 gik udviklingen i skred, flere og flere af de ufri bønder blev fri fæstere ydende en fast landgilde, hovedgårdene bortforpagtedes, ofte i temmelig udstykket tilstand. Men ligesom for afviklingen og omdannelsen af det danske godssystem gælder også her, at der var tale om en langvarig proces, som der ikke kan sættes faste datoer på.

Det tidsmæssige sammenfald mellem ødegårdenes spredning i Danmark og ændringerne i det engelske pris- og lønbillede omkring 1375 er påfaldende. Med den amerikanske befolkningshistoriker J.C. Russell må det konkluderes, at det var de gentagne voldsomme pestepidemier i det 14. århundrede, som blev afgørende. Uanset den første epidemis voldsomme toldning af befolkningen var der stadig mennesker nok til, at jorden kunne dyrkes – bøndergårdene blev hurtigt besat igen, således som det ses på en række engelske godser, men med pestens genkomst sloges reproduktionen i stykker.

Det danske brydegodssystems ændring til et fæstegodssystem i det 15. århundrede og nyere tid er, som nævnt i indledningen, i den moderne historieforskning blevet tolket som en effekt af senmiddelalderens befolkningskrise, altså af pesten, dvs. som forårsaget af en nødsituation, hvor der manglede arbejdskraft til at holde de mange store gårde i gang. Det normale bondegårdsbrug, som blev slutresultatet, og som kan belyses mere præcist i det 17. århundrede, var vel ikke i strikte forstand et familiebrug, for så vidt som det behøvede et ganske vist beskedent folkehold. Men det er tænkeligt, at "normalgården" i det 15. århundrede dyrkede mindre jord end sidenhen og derfor klarede sig uden fremmed arbejdskraft. Landgildefaldet skyldtes måske derfor både, at bonden hverken ville eller kunne betale så stor en kornafgift som før. Vi får det desværre aldrig at vide, da vi ikke kan måle korndyrkningens omfang.

At ændringerne i godssystemet skyldtes befolkningskrisen, er dog næppe hele sandheden. Det danske stordriftssystem ligner i flere henseender, hvad man havde i de vesteuropæiske lande. Der kan derfor være god grund til at se på forholdene uden for Danmark for på den måde at få det danske sat i relief. I alle landene afvikledes stordriftssystemet, men ikke på samme tid. Også dette må kunne belyse den danske udvikling.

	1370		1498 27/11
Rude	brydegård	6 pund korn	3 pund korn, 6 skill. grot
	3 gårdsæder	-	En gård med: 1 pund korn, 1 lybsk mark
	gård	3½ pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot
	gård	3½ pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot
Stærrede	brydegård	4½ pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot
	1 gårdsæde	-	
	gård	4 pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot

Et af de meget få eksempler, der findes, som tillader en sikker og direkte sammenligning mellem det samme gods på to tidspunkter i senmiddelalderen, er Roskildebispens Rude-Stærrede (i Bråde len). Det illustrerer faldet i brugstal, landgildefaldet og udstykningen af de store gårde.

England

Bedst oplyst og undersøgt er det engelske godssystem. Det kan indledningsvis illustreres med et eksempel. Bispem i Ely havde et gods, manor, i Thriplow i Cambridgeshire, som i 1251 bestod af en hovedgård, demesne, på 372 acres ager foruden eng og græsgang. Til gården hørte 24

fri bønder og 24 ufri, villeins, som hver besad en halv virgate, dvs. 15-20 acres (10-14 tønder land), hvoraf de ydede en beskeden jordrente, men 3 dages hoveri om ugen foruden ekstra høst- og pløjearbejde. 4 gårdsæder, cottars, nøjedes med 2 ugedage foruden ekstra høstarbejde.¹⁶ Eksemplet viser godssystemets vig-

tigste træk: hovedgårde med hoveri af ufri bønder og en frynse af afgiftsydende fribønder. Som eksempler nu er, er heller ikke dette i enhver henseende typisk. Der var kun få cot-tars, til gengæld ydede de langt mere hoveri end normalt for denne klasse, og hovedgården var i den tunge klasse, en mere almindelig størrelse var omkring de 150 acres. Et væsentlig træk i godsernes fysiognomi var godsdomstolen, men det kan denne kilde ikke vise.

De store jordejere, bisper, baroner, klostre, havde manors spredt vidt omkring.¹⁷ I det 12. århundrede var der en stigende tendens til at bortforpagte især de store klostres manors for faste naturalieleverancer eller penge. Det var en nem måde at få administreret omfattende godsbesiddelser på, men metoden var ikke ufarlig, især hvis forpagteren, farmeren, var en mand af god stand. Risikoen var, at farmeren satte sig for godt fast på godset og begyndte at betragte det som et len. Undertiden bortforpagtede farmerne en del af hovedgården og påbegyndte en afløsning af hoveriet.

Udviklingen vendte brat i slutningen af århundredet. Jordejerne tog de bortforpagtede godser tilbage og kørte derefter ved godsfogder et stramt hovedgårdssystem med meget hoveri, men også med fast folkehold i et vist omfang. Godsdriften i det 13. århundrede blev karakteriseret ved en

imponerende regnskabsførsel, noget fogderne næppe havde magtet tidligere. Årsagen til denne moderniserende retablering af det klassiske godssystem var for så vidt det voksende marked for agrarprodukter i England og udenlands i Flandern, men det ser ud, som om retableringen fremprovokeredes af en voldsom inflation i slutningen af det 12. århundrede, som udhulede ejernes udbytte af farmingaftalerne. Som det i en krønike fortælles om Bury St. Edmunds: Abbed Hugh "opretholdt sit hus' ære" ved at låne, men gælden foruroligede abbed Samson, "ved mikkelsdag tog han alle sine manors i sin egen hånd".

I anden halvdel af det 13. århundrede skete der så småt nogle forandringer, som accelererede i det næste århundrede, dog i meget forskelligt tempo for de forskellige godser og godsejere. Udbredt blev afløsning af hoveri imod pengeydelse, hvorefter hovedgården blev drevet ved lønnet arbejdskraft. Der var nok af husmænd og småbønder i landsbyerne til forefaldende arbejde og af jordløse, som var villige til fuldtidsarbejde. En vis frastykning af hovedgårdsjord og forpagtning af hele hovedgårde fandt også sted. Mindre og mindre af godsindtægten kom nu fra hovedgårdsdriften.

Pesten, den Sorte Død, medførte kun forbigående vanskeligheder for godsejerne, faktisk blev de to påfølgende årtier, som tidligere berørt, med gode

kornpriser en udmærket tid for hovedgårdene. Først i 1370'erne blev der for alvor problemer, kornpriserne faldt, lønningerne ikke, og hovedgårdsjorden blev forpagtet væk til en eller flere forpagtere. Bønderne blev mere og mere besværlige. I første halvdel af det 15. århundrede spredte ødejorden sig, og flere afgifter på bønderne bortfaldt eller blev reduceret. Reelt, hvis ikke formelt, forsvandt bondeufriheden. Hovedparten af de tidligere villeins blev copyholders, som fik en udskrift fra godsdomstolens protokol på deres fæste med arveret og på fast afgift.¹⁸

Det kontinentale Vesteuropa

Det vesteuropæiske godssystem havde sit kerneområde mellem Loire og Rhinen og udformedes i karolingisk tid. Dets rødder skal ikke diskuteres her, men det spredte sig med Karolingerrigets vækst og organisering øst for Rhinen. I forskningen har systemets effektivitet været diskuteret. Georges Duby beskrev i sit store værk fra 1962 de enorme hovedgårde og den store mængde hovbønder, især på St. Germain-des-Prés klosteret i Paris, og bedømte kornudbyttet som ekstremt lavt.¹⁹ Senere forskere har imidlertid påvist, at hans kilde-materiale ingen konklusion tillod, og hævdede, at godssystemet tværtom udgjorde et teknisk og organisatorisk fremskridt. Til systemets beskrivelse udmøntede Adriaan Verhulst i 1966

udtrykket *bipartite*, som er gået ind i forskningen, da det jo direkte beskriver delingen af jorden mellem hovedgården, domænen, terra salica (tysk Salland), mansus indomnicata (tysk Fronhof) og de afhængige hoveribønder. Jorden var i karolingertiden, men såmænd også i det 13. århundredes England typisk fordelt i talforhold som 1:2, 1:3 eller 1:4.²⁰

Systemets afvikling i dets centrale geografiske område er nylig sammenfattet i en kort skildring af Verhulst.²¹ Godsernes og hovedgårdenes jordtilliggende blev formindsket i det 10.-11. århundrede ved usurpation fra dem – hvadenten ministerialer eller fremmede herrer – der administrerede godset for de store jordejere. Efterfølgende blev usurpationerne regulariseret som forleneringer. Endog bønderne tilegnede sig nogle steder hovedgårdsjord. Henimod 1100 fik de store jordejere ved udviklingen af den feudale banret, befalingsmyndighed, atter styr på tingene. I midten af det 12. århundrede var det ikke kun i England, men også i Flandern og Frankrig, at hele godser blev forpagtet ud imod en fast afgift. Henimod 1200 reagerede de store jordejere herimod, men til gengæld blev hovedgårdene nu ofte bortforpagtet uden bøndergods til de tidligere fogeder, majores/villici, eller ved de flamske byer til borgere, som sandsynligvis videreforgattede gårdene.

I det 12. århundrede brugtes i sti-

gende omfang lønarbejdere på hovedgårdene. Sammenhængende dermed blev meget hoveri afløst. Det klassiske eksempel på udviklingen leveres af abbeden i Marmoutier (Maursmünster) i Elsass i 1117, da han konverterede det tunge hoveri til en stor pengeafgift "på grund af forsømmelighed, uduelighed, slaphed og dovenskab hos dem, der gjorde tjeneste".²² Jævnside med opgivelsen af det karolingiske hoverisystem kan man imidlertid fra omkring 1100 træffe nyindført hoveri på nogle dage eller et par uger årligt med hjemmel i den feudale banmagt. Verhulst betoner, at der ikke var nogen direkte sammenhæng mellem hovedgårdsdriftens og hoveriets udvikling eller afvikling.

Med Verhulst må man sige, at der i det 12. og 13. århundrede kun var lidt eller intet tilbage af det karolingiske godssystem. Men som Georges Duby fremhæver, det betød ikke, at hovedgårdsdriften forsvandt.²³ Kun de meget store jordejere opgav den meste hovedgårdsdrift. Mange hovedgårde var bortforpagtede, men det ændrede ikke hovedgårdssystemet som sådan. I lang tid foretrak jordejeren, at forpagtningen var på métayage (kvotadeling), som stadig gav ejeren indsigt i og en rolle at spille i driften af hans hovedgård; senere gik man oftest over til ret kortvarige forpagtninger på fast afgift. Også i det 14.-15. århundrede foretrak godsjerne at bo på og drive deres egen

hovedgård, men nogle blev dog efter den Sorte Død tvunget til at bortforpagte parceller til bønder. Afgifterne fra bønderne var faldende.

Tyskland

Den tyske betegnelse for det karolingiske godssystem er Villikationsverfassung, og administratoren af det enkelte gods, villikation, hed som i Frankrig villicus eller major. I langt mere udstrakt grad end i Frankrig og England forekom dog rene rentegodser, hvor hovedgården blot fungerede som indsamlingscentral for bøndernes afgifter, deres rente. De politiske forhold i det 10.-11. århundrede var mere stabile end i Frankrig, og W. Rösener fremhæver, at sammen-smeltningen af det karolingiske godssystem med banretten styrkede godsejerne, fordi grundherrens banret tvang de fri bønder i hans banområde ind under hans domsmagt. Den kraftige indre og ydre kolonisation i det 11.-12. århundrede skabte til gengæld en klasse af bønder med faste rimelige afgifter og sikret arvetil deres jord. I løbet af det 12.-13. århundrede brød villikationssystemet sammen. Villici var vanskelige at kontrollere, og for nogle lykkedes det at få omdannet deres administrationsområde til et len. Bønderne viste deres uvilje imod hoveriet, byudviklingen og kolonisationen gav dem bedre muligheder. Hovedgårdsdriften gik stærkt tilbage, og mange af gårdene blev forpagtet væk, hvad

enten på åremål eller livstid, på fast afgift eller kvotadeling, til én eller flere bønder eller andre. Ofte var forpagteren tidligere villicus, major, så den tyske betegnelse for en forpagter blev Meier. Jurisdiktionen over bondegodset beholdt godsejeren, eller den blev overtaget af territorialherren. Men selvfølgelig beholdt grundherrerne, som med udviklingen af hele ridderklassen (deriblandt forhenværende villici) var blevet langt talrigere end i karolinger- og ottonertid, nogle hovedgårde, eventuelt i reduceret størrelse, og drev dem ved lønnet arbejdskraft og lidt hoveri.

Opløsningen af villikationssystemet udjævnede forskellen mellem fri og ufri bønder. Det blev ikke længer den personlige status, der talte, men hvor meget jord bonden besad. I fortsættelse af det gamle system, men nu formaliseret, besad bønderne normalt deres jord på livstid eller med arveret. Ved den sidste form fik det vidt forskellige sociale virkninger, om bruget overtoges udelt af én arving, eller om der skete arvedeling og bonden kunne købe og sælge jord. Det varierede fra egn til egn. En anden faktor var, i hvilket omfang bønderne i de forskellige egne var inddraget under byernes økonomiske påvirkning.

En særlig rolle i tysk forskning har W. Wittich's værk fra 1896 *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland* spillet. Georg v. Below følger

ham aldeles i sin efterladte landbrugshistorie, og Friedrich Lütge bruger ham i sine store fremstillinger fra 1952 og 1963. I Lütges gengivelse fra 1963 er Wittich's fremstilling som følger:²⁴ Villikationssystemet indebar et herredømme over såvel mennesker som jord, hermed var herrer og bønder knyttet sammen i et gensidigt forhold af rettligheder og forpligtelser. I Niedersachsen (Ostfalen) blev udviklingen radikal, villikationssystemet blev opløst de jure, bonden blev aldeles fri, men jordløs, "eine Bauernbefreiung im vollen Sinne des Wortes".²⁵ Jorden lejede han derefter på åremålskontrakt som villicus, Meier. Mindre gårde blev ofte slået sammen til store gårde på 3-4 hufen, og den besiddelsesløse del af bønderne blev gardsæder, kossäten, eller søgte en ny tilværelse i byerne eller østkolonisationen. Lütge påpegede dog, at de store gårde ofte var opstået på ødejord eller ved nrydning, mens W. Rösener fremhæver, at de først kendes ved midten af det 14. århundrede. Der er efterhånden fremkommet adskillig kritik af Wittich's opfattelse. Det er blevet påvist, at han bygger på et begrænset og ret sent materiale, at hans tese i udpræget grad er en konstruktion. Martin Last, som i 1983 leverede den grundigste kritik, mener, at den omdannelse, der skete, var en langvarig proces. Werner Rösener, den i dag førende forsker i tysk agrarhistorie i middelalderen, udgav i 1992 en slags håndbog i denne

disciplin. Heri følger han, øjensynlig i mangel af bedre, Wittich, idet han slutter af med at konstatere, at væsentlige dele af det sagte ikke længer er gyldigt, men at der beklageligvis ikke foreligger moderne undersøgelser af, hvordan det faktiske forløb i Niedersachsen så var. I bogens anden del, som giver en nærmere forskningsoversigt, refereres den vigtigste kritik af Wittich.²⁶

Når denne forskningsdiskussion her er omtalt så forholdsvis grundigt, er det dels fordi den er vigtig i den tyske forskning, men især fordi forholdene i Niedersachsen, således som Wittich opfattede dem, har væsentlige lighedspunkter med danske forhold.

Udviklingen i Tyskland i senmiddelalderen ændrede ikke, trods omfattende ødelægninger og vanskeligheder for godsejerne og deres deraf følgende forsøg på at trykke bønderne, noget væsentligt ved landbrugssamfundet. Hovedgårdsdriften spillede også omkring 1400 en rolle, en del småbrug forsvandt, og andre fik mere jord.

Gennemgangen af forholdene i Tyskland bør ikke slutte, uden at der er kastet et blik på Brandenburg.²⁷ Det er på forhånd naturligvis klart, at landet aldrig kan have haft et karolingisk godssystem, eftersom det er et tysk kolonisationsområde fra det 12.-13. århundrede. Men Brandenburg besidder i Karl 4's Landebog fra 1375(-76) en enestående kilde. For

hver landsby tilsigter den at notere antallet af bondehufen, frie hufen (kirke, riddere, sognepræster, landsbyfogder) og kossäten, bøndernes afgifter og, hvem der fik dem, samt ødegods. Selvfølgelig blev arbejdet ikke gjort færdigt, og resultatet er meget uegalt. For en sammenligning med Danmark er Altmark det interessanteste område, fordi man her forsøgte at registrere oplysninger om den enkelte bondegård. Af det samlede antal hufen i Altmark hørte de 90% under bonde- og præstegårdene. Kun for 154 bondegårde kendes dog størrelsen, 56 af dem havde 2 hufen, 24 havde 1 hufe og 12 havde 1½, mens 30 besad 3, og 5 nåede op på 4 hufen. Præstegårdene var mindre, 1 eller 2 hufen. Riddergårdene var typisk på 2-5 hufen, landsbyfogdernes gårde på 2-3 hufen. Der var absolut ingen lighed med systemet på Roskildebispens gods i 1370. Riddergårdene var små, også for små, de skulle faktisk være på 4 hufen mindst, men var blevet arve-delt. Bøndergårdene var ganske store. Hvis en hufe i Altmark, med E. Engel, sættes til 7,5 ha,²⁸ var gårdene på 1-2-3 hufen omregnet til dansk målestok på 13½, 27 og 41 tønder land. Roskildebispens landbogarde på 1 øre jord blev ovenfor sat til omkring 12 tønder land, men hans store bryde- og hovedgårde på mindst 80 tønder land havde 34% af hans jord under sig. 109 (71%) af de 154 Altmarkgårde havde mellem 1½ og 3 hufen, var "normalgårde". På Roskildebispens gods udgjorde den tilsvarende gruppe 505 af 1605 gårde,

altså 31,5%, normalgården på Sjælland blev først skabt efter ødegårdskrisen. Men ligesom i Danmark spillede bøndernes hoveri i Altmark en meget ringe rolle, hovedgårdene og de store bøndergårde blev drevet ved hoveri og lønarbejde af gårdsæderne, die Kossäten.

Sammenfatning og konklusion

Det karakteristiske vesteuropæiske godssystem i tidlig højmiddelalder var et stordriftssystem med store hovedgårde drevet ved omfattende hoveri af afhængige, ufri bønder. Der fandtes også, især i Tyskland, meget rentegods, hvor hovedgårdene blot fungerede som indsamlingscentre for bøndernes afgifter, men denne godsform interesserer os ikke her. Godsherren eller hans repræsentant på det enkelte gods (manor, villikation) forestod godsdomstolen. Senest i det 12. århundrede indledtes det klassiske godssystems forfald. Karakteristisk var en tendens til bortforpagtning af hele godser, hvorved godsherren sikrede sig en fast indtægt, eventuelt i naturalier, men oftest i penge. Forpagtningerne ændrede i og for sig ikke godssystemet, men er et vidnesbyrd om, at hovedgårdene med handelsmarkedets udvikling mistede deres betydning som forsyningsbaser for de store herskabelige husholdninger. Der skete imidlertid andre ændringer, tidligst i Frankrig-Belgien – men snart også i Tyskland – afløstes meget hoveri med penge, så

hovedgårdene i voksende omfang blev drevet med lønnet arbejdskraft og kunne bortforpagtes separat, eventuelt mere eller mindre udstykkede. Det klassiske godssystems vandmærke, den tætte forbindelse mellem hovedgård og ufri hovbønder, var væk, systemet var brudt sammen. Blandt bønderne blev skellet mellem rige og fattige vigtigere end det efterhånden meget formelle skel mellem ufri og fri.

I England vendte udviklingen brat omkring 1200, det klassiske godssystem reableredes i en moderniseret udgave tilpasset markedet. Allerede fra omkring 1250 ændredes det dog langsomt i kontinental retning, men først efter 1370 tog afviklingen fart.

Det danske godssystems placering i det europæiske billede er særegen. Som vi kender det, i detaljer først fra dets slutfase, var det karakteriseret ved megen stordrift med arbejdskraften leveret fra småbrugere, givetvis i vidt omfang som lønarbejde. De store bøndergårde ydede ikke hoveri, mange af dem behøvede selv fremmed arbejdskraft. Et markant dansk særtræk var det, at alle bønder, ifølge lovene fra omkring 1200, havde helt fri etårige fæstekontrakter. Et andet særtræk var, at fæstebønderne havde minimal dispositionsret over jorden, mens mange vesteuropæiske bønder, i hvert fald noget ind i det 13. århundrede, kunne arve, arvedele, købe og sælge jord. På de to felter

lignede den danske bonde den østtyske kolonisationsbonde. Bauernbefreiung! En forklaring på det særegne danske system med stordrift, men et stordriftssystem uden ufri bønder, hoveribønder og godsdomstole, ligger ikke lige for. Det lignede og lignede dog ikke det vesteuropæiske. Det lignede vistnok ikke slaviske, før-tyske forhold i vendisk og polsk område, hvor ifølge den vistnok for tiden herskende opfattelse det dominerende træk var en halvfri bondebefolkning under fyrstehørighed.²⁹

Der er givet mange forklaringer på godssystemets afvikling, af indlysende årsager ikke de samme forklaringer for Frankrig og Tyskland om-

kring 1200 som for England og Danmark i senmiddelalderen. Som Nils Hybel for nylig har konstateret, er det meningsløst at søge den nordvesteuropæiske godsdrifts afviklingsproces belyst af en samlet teoridannelse.³⁰ Hermed foreligger vel også svaret på det i indledningen rejste spørgsmål. Til trods for at jeg i det foregående omhyggeligt har søgt at påvise, at kronologien i Danmark hænger smukt sammen, først pestepidemier, så krise og afvikling af det gamle godssystem, skal jeg konkludere, at det var blevet afviklet under alle omstændigheder. Men af denne konklusion følger atter spørgsmålet: hvorfor?

NOTER

1. C.A. Christensen: "Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 1, 1963-66, s. 257-349; Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, 1968.
2. *Danske middelalderlige Regnskaber* 3. rk. 1: Roskildekirkeens Jordebøger og Regnskaber, udg. C.A. Christensen, 1956.
3. Henrik Pedersen: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688*, 1928/1975; RA, Frederik 3.s matrikel 1664.
- 3a. C.A. Christensen 1964 (se note 1), s. 283, jfr. s. 280-81. Tallene er her lettere revideret, se Erik Ulsig: "Bondegårdsbruget i dansk middelalder", *Gårdens udvikling fra jernalder til nyere tid. Beretning fra 7. Odense-symposium 28.-30. april 1982*, udg. Henrik Thrane og Torben Grøngaard Jeppesen, 1983, s. 183 med henvisninger.
4. *Århus Kannikebords Jordebog ca. 1315*, udg. Poul Rasmussen, 1992.
5. Erik Ulsig: "Landboerne i Skæring. En retrospektiv analyse", *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel*, red. Harald Ilsøe og Bent Jørgensen, 1991, s. 223-36.
6. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1947, s. 190 og 196.
7. C.A. Christensen 1964 (se note 1), s. 260 og 345.
8. Sst., s. 346. – Svend Gissel diskuterer i *Falsterundersøgelsen*, 1989, s. 362-76, tolkningen af denne datering, af de nedenfor nævnte lejebreve og af faldet i jordpriser og landgilde.
9. Erik Ulsig: "Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 91, 1991, s. 21-42.
10. Per Raslow: "Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 75, 1975, s. 1-37, her s. 26.
11. Troels Dahlerup: "Lejebreve og entreprenører. Et bidrag til genrejsningen af det danske landbrug efter den senmiddelalderlige agrarkrise", *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1988, s. 347-61.
12. C.A. Christensen: "Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 1, 1930-31, s. 446-65.
13. Problemet ved at bedømme landgilden i Roskildebispens jordebog er, at vi ikke ved, hvad den "skulle" være, hvad den "oprindelig" var. Det har været antaget, at den skulle være lig jordvurderingen, men det ved vi intet om. Efter alt at dømme var vurderingsgrundlaget nemlig en landgilde i penge omkring 1200 eller før, se Erik Ulsig: "Landboer og bryder, skat og landgilde", *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, red. Karsten Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen, 1981, s. 137-65, især s. 156ff. - I Rude og Stærrede, jf. nærværende afhandling s. 9 og skemaet nedenfor s. 17, ydedes der i 1370 ca. 1 pund korn af 1 øre jord (NB: 1 øre korn = 1½ pund korn), og landgilden blev halveret fra 1370 til 1498.
14. D.L. Farmer: "Prices and Wages", *The Agrarian History of England and Wales* vol. 2, ed. H.E. Hallam, 1988; samme i *Studies in Medieval and Renaissance History* vol. 6, 1983.
15. Nils Hybel: *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structu-*

- ral Reorganization in Late Medieval England*, 1989.
16. Edward Miller and John Hatcher: *Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086-1348*, 1978, s. 185.
  17. For det følgende se sst., s. 204-13.
  18. J.L. Bolton: *The Medieval English Economy 1150-1500*, 1980.
  19. Georges Duby: *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, engelsk udgave 1968.
  20. Werner Rösener: *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und ländliche Gesellschaft im Mittelalter*, 1992. - Se også Röseners indledning i den af ham udgivne *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, 1989.
  21. Adriaan Verhulst: "Aspekte der Grundherrschaftsentwicklung des Hochmittelalters aus westeuropäischer Perspektive", *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter*, hrsg. Werner Rösener, 1995.
  22. Georges Duby 1968 (se note 19), s. 207, og Werner Rösener 1992 (se note 20), s. 83.
  23. Georges Duby 1968 (se note 19), s. 317-27.
  24. Friedrich Lütge: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*, 1963, s. 75ff.
  25. Formuleringen er fra Georg v. Below: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters*, 1937/1966, s. 71.
  26. Werner Rösener 1992 (se note 20).
  27. Evamaria Engel und Benedykt Zientara: *Feudalstruktur, Lehnbürgertum und Fernhandel im spätmittelalterlichen Brandenburg*, 1967.
  28. Sst., s. 60 og 75f.
  29. Jan M. Piskorski: "Die slawischen Bauern in Pommern", *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (se note 21).
  30. Nils Hybel: "Godssystemerne i England, Danmark og på kontinentet ca. 1200-1350", *Historie* 1994, s. 40-60, her s. 41 og 59.